कलिन्दनन्दिनीतीरे महाप्रलयवर्ज्जिते ॥
सदैव कार्ष्णैरभ्यर्च्च्यः श्रीगोपीजनवल्लभः ।
यत्र यत्र हरेरर्च्चा स्वयं व्यक्ता शुभानने ! ॥
स्थानं तीर्थं तथा क्षेत्रं यज्ञदानमहोत्सवम् ।
संकीर्त्तनं सर्व्वभक्तिस्तथा कार्ष्णादिकं जनम् ॥
कायेन मनसा वाचा भक्त्या देवि ! पुनः पुनः ।
तत्र तत्र समागम्य रमेऽहं संव्यवस्थितः ॥
नाष्टाङ्गयोगजं ज्ञानमर्च्चायां विन्दते नृणाम् ।
चक्षुषोर्विषयं प्राप्य ददाति फलमीप्सितम् ॥
सर्व्वावस्थासु सौरभ्यमर्च्चायां लभते नरः ।
अङ्गानामपि सान्निध्यं सर्व्वदा पृथिवीतले ॥
जम्बुद्वीपे महापुण्ये वर्षे वै भारते शुभे ।
अर्च्चायां सन्निधिर्विष्णोर्नेतरेषु कदाचन ॥
तस्माद्वै भारतं वर्षं मुनिभिस्त्रिदशैरपि ।
सेवितं सततं सुभ्रु ! तपोयज्ञक्रियादिभिः ॥
भारतेऽस्मिन् महावर्षे नित्यं सन्निहितो हरिः ।
इन्द्रद्युम्ने तथा कौर्म्मे सिंहाद्रौ वदरीवने ॥
काश्यां प्रयागे सोमे च शालग्रामाचले तथा ।
नारायणाचले सोमे वराहे वामनाश्रमे ।
एवमाद्याः स्वयं व्यक्ताः सर्व्वकामफलप्रदाः ॥
स्वयमेव हि सान्निध्यं यस्मिन् याति जनार्द्दनः ।
तस्मिन्नेव स्वयं व्यक्तं वसन्ति मुनयः शुभाः ॥
महाभागवतश्रेष्ठो विधिना स्थाप्य केशवम् ।
मन्त्रेण कुर्य्यात् सान्निध्यं स्थापनं तद्विशिष्यते ॥
न तु शाक्तादिभिः कार्य्यं मुकुन्दस्थापनादिकम् ।
श्रीहरेरर्च्चनं कर्म्म यात्रोत्सवमथाध्वरम् ॥
यत्किञ्चिद्वैष्णवैः कार्य्यमपरं मन्दिरादिकम् ।
ध्रुवं विष्णुर्न गृह्णाति कृतमेतद्बहिर्मुखैः ॥"
इति पाद्मोत्तरखण्डे ७३ अध्यायः ॥ * ॥
भगवत्याः प्रतिमाराधनविधिर्यथा,—
ब्रह्मोवाच ।
"शृणु तस्याः सुराध्यक्ष ! आराधनविधिं परम् ।
यथा सा तोषिता पूर्व्वं शङ्करादैः फलेप्सुभिः ॥
कर्म्मयज्ञेन देवेश ! तथा त्वमपि पूजय ॥
शम्भुः पूजयते देवीं मन्त्रशक्तिमयीं शुभाम् ।
अक्षमालाकरो नित्यं तेनासौ विभुरीश्वरः ॥
अहं शैलमयीं देवीं यजामि सुरसत्तम ! ।
तेन ब्रह्मत्वमेवेदं मया प्राप्तं सुदुर्लभम् ॥
इन्द्रनीलमयीं देवीं विष्णुरर्च्चयते सदा ।
विष्णुत्वं प्राप्तवांस्तेन अद्भुतैकं सनातनम् ॥
देवीं हेममयीं कान्तां धनदोऽर्च्चयते सदा ।
तेनासौ धनदो देवो धनेशत्वमवाप्तवान् ॥
विश्वेदेवा महात्मानो रौप्यां देवीं मनोहराम् ।
यजन्ति विधिवद्भक्त्या तेन विश्वत्वमाप्नुयुः ॥
वायुः पूजयते भक्त्या देवीं पित्तलसम्भवाम् ।
वायुत्वं तेन तत् प्राप्तमनौपम्यं गुणावहम् ॥
वसवः कांसिकां देवीं पूजयन्ते विधानतः ।
प्राप्तवन्तो महात्मानो वसुत्वं सुमहोदयम् ॥
अश्विनौ पार्थिवीं देवीं पूजयन्तौ विधानतः ।
तेन तावश्विनौ देवौ दिव्यदेहं गतावुभौ ॥
स्फाटिकां शोभनां देवीं वरुणोऽर्च्चयते सदा ।
वरुणत्वं हि संप्राप्तं तेन ऋद्ध्या समन्वितम् ॥
देवीमन्नमयीं पुण्यामग्निर्यजति भावितः ।
अग्नित्वं प्राप्तवांस्तेन तेजोरूपसमन्वितम् ।
ताम्रां देवीं सदाकालं भक्त्या देवो दिवाकरः ।
अर्च्चते तत्र सम्प्राप्तं तेन सूर्य्यत्वमुत्तमम् ॥
मुक्ताशैलमयीं देवीं सोमः पूजयते सदा ।
तेन सोमोऽपि संप्राप्तः सोमत्वं सततोज्ज्वलम् ॥
प्रवालकमयीं देवीं यजन्ते पन्नगोत्तमाः ।
तेन नागास्तु भोगाढ्याः प्रयान्त्येते परं पदम् ॥
कृष्णायसमयीं देवीं पूजयन्त्यसुरोत्तमाः ।
राक्षसाश्च महात्मानस्तेन तेऽमितविक्रमाः ॥
त्रपुसीसमयीं देवीं पिशाचाः पूजयन्ति ताम् ।
तेन ऋद्धिबलोपेताः प्रयान्ति परमं पदम् ॥
त्रैलोहिकां सदा देवीं यजन्ते गुह्यकादयः ।
तेन भोगबलोपेताः प्रयान्तीश्वरमन्दिरम् ॥
वज्रलौहमयीं देवीं यजन्ते मातरः सदा ।
मातृत्वं प्राप्य ताः सर्व्वाः प्रयान्ति परमं पदम् ॥
एवं देवाः सगन्धर्व्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
पूजयन्ते सदाकालं चर्च्चिकां सुरनायिकाम् ॥
तथा त्वमपि देवेन्द्र ! यदीच्छसि परां गतिम् ।
शिवां मणिमयीं पूज्य लभसे मनसेप्सितान् ॥
कामान् सुरवराध्यक्ष ! कामिकैः पूजिता सदा ।
ददाति सर्व्वलोकानां चिन्तामणिर्यथा शिवा ॥"
अपि च ।
"हेमताम्रा च मृद्वार्क्षी शैलाचित्रायसापि वा ।
शक्तिशूले स्थिता देवी सर्व्वकामफलप्रदा ॥
यो यस्य आयुधः प्रोक्तस्तस्मिंस्तां प्रतिपूजयेत् ।
देवी शक्त्यर्च्चिता पुंसां कामायुःसुतसौख्यदा ॥
शूले संपूजिता वत्स ! सर्व्वं भवति पूजितम् ।
वार्क्षीं वा शैलजां वापि रत्नधातुमयीमपि ॥
विधिना शास्त्रदृष्टेन दशबाहुत्रिलोचनाम् ।
कारयेद्भक्तिमान् यस्तु देवीं शास्त्रविशारदः ॥"
स्थापनविधिर्यथा,—
"सर्व्वशैलेष्टकाष्ठोत्थं गृहं वास्तुविभाजितम् ।
बलभीमण्डपं वत्स ! तासान्तु स्थापने शुभम् ॥
गन्धनैवेद्यधूपेन बलिमाल्यविभूषणैः ।
अधिवासनपूर्व्वास्तु स्थापनीयास्तु तद्विदैः ॥
वेदध्वनिमहाघोषैः स्त्रीसङ्गीतोपशोभितम् ।
कर्त्तव्यं स्थापनं तासां बहुवादित्रनादितम् ॥
रात्रौ जागरणं तत्र देव्याः पूजार्थवृद्धये ।
सर्व्वलक्षणसम्पूर्णं सर्व्वोपकरणान्वितम् ॥
वापीकूपतड़ागादिवाटिकावनशोभितम् ।
वेश्यातूर्य्योपसम्पन्नं ध्वजच्छत्रविभूषितम् ॥
घण्टादर्पणदीपादि देयं द्रव्यं निरूपितम् ।
घण्टिका तत्र षष्ट्यादि दिनसंख्यार्थसिद्धये ॥
कर्त्तव्या एकमेकं वा यथाकालपरिच्छिदे ।
अनेन विधिना यस्तु मातरः स्थापयेन्नरः ।
इहात्र पूजनीयस्तु मृतो याति परां गतिम् ॥"
इति देवीपुराणे मातृप्रतिष्ठामहाभाग्यम् ॥ * ॥
अल्पबुद्धीनां प्रतिमासु देवत्वं यथा,—
"अग्नौ क्रियावतां देवो हृदि देवो मनीषिणाम् ।
प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनां ज्ञानिनां सर्व्वतो हरिः ॥"
अपि च ।
"अग्नौ क्रियावतामस्मि हृदि चाहं मनीषिणाम् ।
प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनां ज्ञानिनामस्मि सर्व्वतः ॥ * ॥
प्रतिमां लक्षणवतीं यः कुर्य्याच्चैव मानवः ।
केशवस्य परं लोकमक्षयं प्रतिपद्यते ॥
षष्टिवर्षसहस्राणां सहस्राणि महामुने ! ॥
क्रीड़ते देववत्तत्र अप्सरोभिः सकिन्नरैः ॥
यः स्थापयेद्धरेरर्च्चां सुप्रशस्ते निवेशने ।
पुरुषः कृतकृत्यत्वान्नैनञ्च मरणं नयेत् ॥ * ॥
संस्थाप्य प्रतिमां विष्णोर्हेमरूप्यसुशैलजाम् ।
रत्नजां रैतिकीं वापि बहिस्तीर्थे गृहेऽपि वा ॥
महास्नानेन गोविन्दं सम्यक् संस्नाप्य मानवः ।
यं यं कामयते कामं तं तं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥"
इत्यग्निपुराणम् ॥

प्रतिमानं, क्ली, (प्रतिमीयतेऽनेनेति । प्रति + मि मा वा + ल्युट् ।) प्रतिबिम्बम् । वाहित्थस्याधोभागः । इत्यमरः । २ । १० । ३६, २।८।३९ । "अस्य वाहित्थस्याधोभागो दन्तयोर्मध्यं प्रतिमानमुच्यते प्रतिमीयते अनेन प्रतिमानं डु मिञ न क्षेपे अनट्मिम्योरिति डा । प्रतिमानं प्रतिच्छाया गजदन्तान्तरालयोरिति रुद्रः ।" इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ८ । २८ । २९ ।
"प्रतिमानेषु कुम्भेषु दन्तवेष्टेषु चापरे ।
निगृहीता भृशं नागाः प्रासतोमरशक्तिभिः ॥"
हस्तिललाटदेशः । इति महाभारतटीकायां नीलकण्ठः । ६ । ४५ । २७ ॥ * ॥ सादृश्यम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ३२ । ७ ।
"वृष्णो वध्रिः प्रतिमानं बुभूषन् ।
पुरुत्रा वृत्रो अशयद्व्यस्तः ॥"
"प्रतिमानं सादृश्यम् ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ प्रतिनिधिः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । १८ । १२ ।
"नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति ।"
"प्रतिमानं प्रतिनिधिर्नास्ति ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥ * ॥ दृष्टान्तम् । यथा, भागवते । ७ । ४ । ३५ ।
"यं साधुगाथासदसि रिपवोऽपि सुरा नृप ! ।
प्रतिमानं प्रकुर्व्वन्ति किमुतान्ये भवादृशाः ॥"
तथा च महाभारते । ९ । २ । ३६ ।
"उग्रायुधश्च विक्रान्तः प्रतिमानं धनुष्मताम् ॥"
धान्यादिपरिमाणनिर्द्धारार्थप्रस्थद्रोणादिकम् । यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १०० ।
"तुलाधारणविद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।
प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारितः ॥"
मनुसंहितायान्तु । ८ । ४०३ । श्लोके प्रतीमानं इत्येव दृश्यते ॥)

प्रतिमार्गकः, पुं, (प्रतिदिशं मार्गो गमनपन्था यस्य । कप् ।) पुरविशेषः । यथा,—
"व्योमचारिपुरं शौभमुद्रङ्कः प्रतिमार्गकः ॥"
इति जटाधरः ॥
"हरिश्चन्द्रपुरं शौभमुद्रङ्कः प्रतिमार्गकः ॥"
इति त्रिकाण्डशेषश्च ॥